

บทบาทของชุมชนในการร่วมจัดการทรัพย์สินของวัดในพระพุทธศาสนา

ทวีศักดิ์ จันทร์สุข*

ศาสตราจารย์ ดร. สุนทร มณีสวัสดิ์**

บทคัดย่อ

วัดมีฐานะเป็นนิติบุคคลและมีสิทธิหน้าที่ตามกฎหมาย และเมื่อพิจารณาจากสถานะความเป็นนิติบุคคลของวัดในเชิงภารกิจแล้ว วัดมีฐานะเป็นนิติบุคคลตามกฎหมายมหาชน เป็นองค์กรทางศาสนาทำประโยชน์เพื่อสาธารณะ โดยมิได้แสวงหากำไรเมื่อเปรียบเทียบกับนิติบุคคลอื่น อย่างเช่น นิติบุคคลในทางเอกชน ซึ่งมุ่งแสวงหากำไรทางการค้า อาทิเช่น ห้างหุ้นส่วนจำกัด บริษัท เป็นต้น แต่เนื่องด้วยนิติบุคคลมหาชนที่เป็นองค์กรทางศาสนา นั้นมุ่งทำภารกิจเพื่อดำรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนาให้สืบต่อไป

วัดนั้นมีบทบาทที่สำคัญต่อสังคม ชุมชน มาเป็นเวลายาวนาน ด้วยความผูกพันของวัดที่มีต่อบุคคล สังคม ชุมชน โดยความสัมพันธ์นั้นเริ่มจากช่วงวัยแรกจนกระทั่งช่วงสุดท้ายของชีวิต ทั้งนี้ความสัมพันธ์ และความผูกพันของวัดกับสังคม ชุมชนนั้น เกิดจากการทำกิจกรรมทางศาสนาภายในวัดอันเป็นการส่งเสริมวัดและชุมชนด้วยกันทั้งสองฝ่าย เช่น การประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ทางประเพณี ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นต้น อีกทั้งกิจกรรมที่ ชุมชนนิยมทำกันมากที่สุดในการเข้าวัด ก็คือ การทำบุญ บริจาคทาน ด้วยจิตศรัทธา

จากการศึกษาพบว่า เจ้าอาวาสนั้นแม้ตามกฎหมายจะเป็นผู้มีตำแหน่งจัดการแทนวัดซึ่งเป็นนิติบุคคล แต่โดยวินัยสงฆ์นั้นมีความเห็นชอบหลายฝ่ายว่า เจ้าอาวาสซึ่งเป็นพระภิกษุไม่สมควรที่จะหมกมุ่นในเรื่องของการจัดการทรัพย์สิน ซึ่งเจ้าอาวาสมีอำนาจ ตามกฎหมายอาณัติ (ฉบับที่ 18) พ.ศ. 2536 และตามกฎหมายกระทรวง (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2511 ออกตามความพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 จึงได้มีการกำหนดให้มีการแต่งตั้งไวยาวัจกรเป็นผู้ช่วยดูแลเรื่องทรัพย์สินของวัด โดยเจ้าอาวาสเป็นผู้มีอำนาจในการแต่งตั้งไวยาวัจกร ดังนั้น สมควรให้ชุมชนเข้ามามีบทบาทโดยให้ชุมชนร่วมกับเจ้าอาวาส ตั้งคณะกรรมการวัดขึ้น รวมทั้งอาจให้เจ้าอาวาสร่วมกับคณะกรรมการวัดแต่งตั้งไวยาวัจกรผู้ดูแลประโยชน์ของวัดด้วย ก็จะทำให้ชุมชนช่วยกำกับดูแลการจัดการทรัพย์สินของวัด รวมทั้งเป็นการแบ่งเบาภาระเจ้าอาวาสด้วย

จากปัญหาที่เกิดขึ้น ผู้เขียนขอเสนอแนะแก้ไขเพิ่มเติม กฎหมายอาณัติ (ฉบับที่ 18) พ.ศ. 2536 ว่าด้วยการแต่งตั้งถอดถอนไวยาวัจกร ในเรื่องของการให้ชุมชน คณะกรรมการวัด เข้ามามีส่วนร่วมในการแต่งตั้งไวยาวัจกรร่วมกับเจ้าอาวาสด้วย เพื่อการมีส่วนร่วมในการแต่งตั้งไวยาวัจกร และรวมถึงการจัดการทรัพย์สินของวัดในทางพระพุทธศาสนา โดยมีชุมชนเข้ามาเพื่อแบ่งเบาภาระ และเสนอให้มีการแก้ไข กฎกระทรวง (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2511 ออกตามความพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

* นักศึกษาหลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขานิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต

** ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

ในเรื่องของการจัดการศาสนสมบัติของวัด อันมิไวยาวัจกรเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้อง ทั้งนี้ สมควรให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพย์สินของวัด ด้วยเช่นเดียวกัน

Abstracts

A temple is regarded as a juristic person according to Public Law. A temple is established to facilitate religious activities and sustain Buddhism without seeking for any profits; unlike other kinds of juristic person, for example, partnership, limited company, their main objectives are to seek for profits.

Indeed, a temple has play the important roles toward communities and societies since we were born until died (3). Therefore, a temple and a community have a strong relationship built by the variety of religious activities, especially on monastic ceremonies and Buddhism holy days. In addition, most of Buddhist are faithful in making a merit and offering foods to monks.

According to the study, it was found that an abbot has the legal duty to manage and administer the properties of a temple. However, a conflict of interest may be existed. Consequently, an abbot is considered a very difficult position in term of fulfilling his monastic duties according to monastic regulations. Therefore, it is prescribed that an abbot must appoint “Liaison” to manage and administer the properties of a temple according to the regulations of The Sangha Supreme Council of Thailand (No. 18) B.E.2536 and Ministerial regulations B.E. 2505. In addition, it is specified that an abbot may be able to appoint the committee on temple affairs to support mutual property management.

According to the above-mentioned regulations, the author suggests the regulations of the Sangha Supreme Council of Thailand (No. 18) B.E.2536 and Ministerial regulations (No.2) B.E. 2511 in the article “The property management of temple administered by “Liaison” declared by The Sangha Act B.E.2505 be amended to eliminate the conflict interest. It is proposed that the community and the committee on temple affairs have the joint legal right to appointing “Liaison” to work collaborately with the abbot in order that the properties of temple would be administered in a transparent fashion.

1. บทนำ

เนื่องจากวัดมีสถานะเป็นนิติบุคคลตามกฎหมาย เป็นองค์กรทางศาสนาที่มีความพิเศษแตกต่างจากองค์กรอื่นทั่วไป เป็นองค์กรทางเอกชนที่มุ่งแสวงหากำไรในทางการค้า แต่เมื่อเปรียบเทียบกับองค์กรทางศาสนาที่เรียกว่าวัด แล้วนั้น วัดจัดเป็นองค์กรที่ไม่แสวงหากำไร โดยการควบคุมดูแลโดยภาครัฐ ทั้งนี้ ภาครัฐให้การสนับสนุนและควบคุมดูแลอีกด้วย ด้วยภารกิจที่มีความสำคัญขององค์กรทางศาสนา ดำเนินภารกิจเพื่อการดำรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา

วัดเป็นองค์กรทางศาสนาที่มีความสำคัญต่อสังคม ชุมชนเป็นอย่างมาก อันจะกล่าวได้ว่า ตั้งแต่บุคคลเกิดจนกระทั่งตายการดำเนินชีวิตของสังคม ชุมชน ก็ย่อมมีความผูกพันและความสัมพันธ์กับวัด อยู่ทุกขณะของการดำเนินชีวิต กล่าวได้ว่า วัดและชุมชนมีความผูกพันและช่วยเหลือกันมาอย่างยาวนาน วัดมีบทบาทหน้าที่ต่อสังคม ในเรื่องของการทำพิธีกรรมทางศาสนา ศาสนกิจ กิจกรรมทางศาสนา หรือแม้กระทั่งพระภิกษุเหล่านั้นให้การอบรมสั่งสอนในเรื่องของธรรมะ เพื่อให้ชุมชนนั้นสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างสงบสุข

ในส่วนของชุมชนนั้น ก็จะทำประโยชน์เพื่อวัด ในด้านการบริจาค เงินทำบุญ ทำทาน ด้วยจิตศรัทธา อีกทั้งช่วยเหลืองานของวัด เกื้อกูลวัด ชุมชนเรียกได้ว่าเป็นแรงขับเคลื่อนที่มีความสำคัญต่อพระพุทธศาสนาเลยทีเดียว

เนื่องจากว่าพระภิกษุเหล่านั้นเป้าหมายในการอุปสมบท ก็เพื่อที่จะละเว้นจากทางโลกเพื่อที่จะแสวงหาทางธรรม บำเพ็ญเพียร ให้บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดอีกด้วย ทั้งนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่า เจ้าอาวาสพระภิกษุเหล่านั้น ไม่สมควรที่จะหมกมุ่น หรือเกี่ยวข้องกับเรื่องของทรัพย์สิน เงินทอง อันเป็นศาสนสมบัติของวัด โดยในการจัดการทรัพย์สินควรเป็นหน้าที่ของไวยาวัจกร และรวมถึงคนในชุมชนที่เข้ามาช่วยเหลือในการจัดการทรัพย์สินของวัดในพระพุทธศาสนาด้วย

2. แนวคิดเกี่ยวกับสถานะทางกฎหมายของวัดไทย และแนวความคิดบทบาทของวัดกับชุมชน

วัดไทยมีฐานะเป็นนิติบุคคลตามกฎหมายพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 มาตรา 31 โดยวัดจัดเป็นนิติบุคคล ในทางมหาชน ที่ดำเนินกิจการเพื่อสาธารณะประโยชน์ และดำเนินบทบาทภารกิจด้วยเจ้าอาวาสผู้มีอำนาจและหน้าที่เป็นตัวแทนของวัดในการจัดกิจการงานของของวัดให้เป็นไปด้วยดี

ทั้งนี้ วัดกับชุมชน มีความสัมพันธ์กันในเชิงบทบาททางสังคม ในเรื่องของขนบธรรมเนียม ประเพณีปฏิบัติต่อกัน คือ การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในบทบาทของวัดก็เป็นในรูปแบบของการให้ความช่วยเหลือ การเข้ามามีส่วนร่วมกับชุมชนในการพัฒนาวัด และวัดยังเป็นสิ่งที่มีความสำคัญที่เป็นสถานอันยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในชุมชน ในด้านของบทบาทหน้าที่ของชุมชนก็คือ การสนับสนุนในเรื่องของการทำบุญ บริจาคทาน เช่น ค่าภัตตาหาร ค่าน้ำ ค่าไฟฟ้า เป็นต้น

วัดกับชุมชนมีความสัมพันธ์กันในเชิงบทบาทหน้าที่ที่มีต่อกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกันมาอย่างยาวนาน นับได้ว่า เมื่อมีวัดก็ต้องมีชุมชน ที่คอยสนับสนุนและให้ความเกื้อกูลกันทั้งสองฝ่าย

3. กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพย์สินของวัด ผู้มีอำนาจในการจัดการ และทรัพย์สินของวัด

3.1 กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพย์สินของวัดในพระพุทธศาสนา

3.1.1 พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535

มีการบัญญัติในเรื่องกฎเกณฑ์ กำหนดเพื่อให้เป็นไปด้วยความสงบเรียบร้อยในการดำเนินการกิจทางพระพุทธศาสนา ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ มาตรา 31 วัดแบ่งออกเป็นสองประเภท วัดที่ได้รับวิสุงคามสีมา กับ สำนักสงฆ์ โดยวัดถูกกำหนดให้มีฐานะเป็นนิติบุคคลในทางกฎหมาย มีสิทธิและหน้าที่ตามกฎหมายแล้ว เมื่อวัดมีสถานะทางกฎหมายแล้ว วัดย่อมมีทรัพย์สินเป็นของตัวเอง ทรัพย์สินที่กล่าวนี้ คือ ศาสนสมบัติของวัด อันได้แก่ ที่ดินของวัด ที่ธรณีสงฆ์ ที่กัลปนาของวัด ด้วย ทั้งนี้ ทรัพย์สินของวัด หรือศาสนสมบัติของวัดควรได้รับการดูแลจัดการเป็นอย่างดี และในทางกฎหมายได้มีการกำหนดคุ้มครองในเรื่องของ การคุ้มครองการโอนกรรมสิทธิ์ การเป็นความในคดี โดยมีให้อายุความขึ้นต่อผู้วัด วัดจะดำเนินการเป็นไปด้วยดี ต้องอาศัยเจ้าอาวาสซึ่งมีหน้าที่ในการดูแลจัดการให้ เป็นไปด้วยดี

3.1.2 ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์

ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ในเรื่องของทรัพย์สินของพระ นั้น เป็นการบัญญัติในเรื่องของการตกทอดของทรัพย์สินของพระภิกษุ ที่ดำรงอยู่ในสมณเพศ ในระหว่างที่อยู่สมณเพศ โดยได้รับทรัพย์สินจากเจ้ามรดก หรืออีกกรณีคือ พระภิกษุเองเป็นผู้มีทรัพย์สินระหว่างอยู่ในสมณเพศแล้ว จำหน่ายจ่ายโอน ให้แก่ทายาท ไม่ว่าจะเป็นการพินัยกรรม หรืออื่นใดที่เป็นการจำหน่ายให้แก่ทายาทนั่นเอง ซึ่งมีการบัญญัติ ไว้ในมาตรา 1622 และ มาตรา 1623

ทรัพย์สินของพระภิกษุซึ่งเป็นทายาทมีสิทธิรับมรดก ไม่ว่าจะทายาทโดยธรรม หรือผู้รับพินัยกรรม แต่กรณีพระภิกษุซึ่งเป็นทายาทโดยธรรมนั้น พระภิกษุอาจเสียสิทธิได้ เนื่องจากว่าในเรื่องการรับมรดก เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างจากทายาทที่ไม่ใช่พระภิกษุ กล่าวคือ พระภิกษุจะเรียกร้องเอาทรัพย์สินมรดกในฐานะทายาทโดยธรรมในระหว่างอยู่ในสมณเพศนั้นไม่ได้ หากพระภิกษุต้องการทรัพย์สินก็ต้องเลิกจากสมณเพศเสียก่อน และมีสิทธิเรียกร้องได้ภายในอายุความ ตามมาตรา 1755 แต่หากมีการกำหนดไว้ในพินัยกรรมแล้วย่อมไม่เสียสิทธิในการเรียกร้องเอาทรัพย์สินมรดกนั้น

และส่วนของมาตรา 1623 ทรัพย์สินของพระภิกษุที่ได้มาในระหว่างอยู่ในสมณเพศ เมื่อพระภิกษุนั้นถึงแก่มรณภาพ ให้ตกเป็นสมบัติของวัดที่เป็นภูมิลำเนาของพระภิกษุ กล่าวคือ หากพระภิกษุนั้นดำรงอยู่ในวัดใด และวัดนั้นเป็นภูมิลำเนาที่พระภิกษุนั้นสมณเพศอยู่ เมื่อพระภิกษุนั้นมรณภาพแล้ว ให้ทรัพย์สินของพระภิกษุนั้นตกแก่วัดที่เป็นภูมิลำเนา ของวัดนั่นเอง เว้นแต่ พระภิกษุนั้นจะได้จำหน่ายไประหว่างที่มีชีวิตหรือโดยการดำพินัยกรรม

3.1.3 กฎมหาเถรสมาคม (ฉบับที่ 18) พ.ศ. 2536 ว่าด้วยการแต่งตั้งและถอดถอนไวยาวัจกร มหาเถรสมาคม นั้น ทำหน้าที่เพื่อปกครองคณะสงฆ์ ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ตามมาตรา 23 ได้มีการกำหนด ในเรื่องของการแต่งตั้งไวยาวัจกร โดยการแต่งตั้งไวยาวัจกรให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์และวิธีการที่กำหนดใน กฎมหาเถรสมาคม (ฉบับที่ 18) พ.ศ. 2536 การแต่งตั้งถอดถอนไวยาวัจกร โดยมีการกำหนดถึงที่มาของไวยาวัจกร คุณสมบัติของไวยาวัจกร และรวมถึงการแต่งตั้งไวยาวัจกรโดยเจ้าอาวาส เพื่อให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย ในการจัดการศาสนสมบัติของวัด จึงมีความจำเป็นต้องมีไวยาวัจกรเพื่อทำหน้าที่แทนเจ้าอาวาส ในเรื่องที่ได้รับมอบหมายจากเจ้าอาวาส หรือทำกิจการอื่นใดที่เจ้าอาวาส พระภิกษุไม่สามารถทำกรนั้นได้ เช่น การเบิกจ่ายนิตยภัต เรื่องทรัพย์สิน เงินทอง เป็นต้น

3.1.4 กฎกระทรวง (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2511 ออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

ในกฎกระทรวงฉบับนี้ได้มีการกำหนด ถึงการจัดการในเรื่องของศาสนสมบัติของวัดให้มีการลงทะเบียนทรัพย์สินของวัดไว้เพื่อเป็นหลักฐาน และเมื่อมีการจำหน่ายออกก็ให้มีการจำหน่ายออกจากทะเบียนด้วยเช่นเดียวกัน การกันที่ดินเพื่อประโยชน์แก่วัด การเช่าที่ดินหรืออาคารโดยเจ้าอาวาสจัดให้ ไวยาวัจกรหรือผู้จัดประโยชน์ของวัดทำทะเบียนทรัพย์สินที่จัดประโยชน์ทะเบียนของผู้เช่าอาศัยให้ถูกต้อง การให้เช่าที่ดินวัด ที่ธรณีสงฆ์ หรือที่เรียกว่าที่กัลปนา ที่กันไว้เพื่อประโยชน์โดยที่มีการกำหนดระยะเวลา การเช่าเกินสามปี การเก็บรักษาเงินในส่วนที่เกินสามพันบาทขึ้นไปให้เก็บรักษาโดยฝากกรมการศาสนา เป็นต้น ทั้งนี้ ต้องฝากในนามของวัด ส่วนการดูแลรักษาเงินบริจาคจัดการ เงินบริจาคให้เป็นไปตามความประสงค์ของผู้บริจาค การให้เจ้าอาวาสจัดให้ไวยาวัจกรหรือผู้จัดประโยชน์ของวัดซึ่งแต่งตั้งทำบัญชีรายจ่ายเงินของวัด ในกรณีเจ้าอาวาส ไวยาวัจกร หรือผู้จัดประโยชน์ของวัดถูกฟ้อง และให้กรมการศาสนา กำหนดแบบทะเบียน บัญชี แบบสัญญา และรวมถึงแบบพิมพ์ต่างๆ และให้คำแนะนำการปฏิบัติการแก่วัดเกี่ยวกับการดูแลรักษาและจัดการศาสนสมบัติของวัด ทั้งนี้ให้เป็นไปตามกฎกระทรวง

3.2 ทรัพย์สินของวัดในพระพุทธศาสนา

ทรัพย์สินของวัดในพระพุทธศาสนานั้น ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ตามมาตรา 40 ได้แบ่งศาสนสมบัติของวัด ออกเป็นสองประเภท กล่าวคือ ศาสนสมบัติกลางซึ่งเป็นทรัพย์สินของพระพุทธศาสนา ซึ่งไม่ใช่ของวัดใดวัดหนึ่ง และศาสนสมบัติของวัด เป็นทรัพย์สินของวัดใดวัดหนึ่ง

เนื่องจากศาสนสมบัติของวัด ก็เป็นทรัพย์สินของวัด ที่แบ่งเป็น ที่ดินวัด ที่ธรณีสงฆ์ และที่กัลปนา และตามมาตรา 40 ได้กำหนดไว้ให้มีการดูแลรักษาและจัดการศาสนสมบัติของวัด ให้เป็นไปตามวิธีการที่กำหนดในกฎกระทรวง ซึ่งกฎกระทรวงที่ว่านี้ คือ กฎกระทรวง(ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2511 ออกตามความพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 นั้นเอง ซึ่งได้มีการกำหนดในเรื่องของการจัดการศาสนสมบัติของวัด โดยไวยาวัจกรและผู้จัดผลประโยชน์ของวัดด้วย

เงินบริจาคก็จัดเป็นทรัพย์สินของวัดที่ได้มาจากจิตศรัทธาของสังคม ชุมชน ด้วย เนื่องจากว่าเงินบริจาค่นั้นเกิดศรัทธาของประชาชน สังคม ชุมชน ที่มีต่อวัด วัดใดสามารถสร้างศรัทธาได้มาก เงินบริจาคก็จะมากตามไปด้วย เงินบริจาค ได้แก่ เงินทำบุญ ฐ่รับบริจาค ค่าภัตตาหาร ค่าน้ำ ค่าไฟฟ้า เป็นต้น

ทรัพย์สินของพระภิกษุโดยส่วนตัวนั้น เกิดจากการบริจาคเป็นการส่วนตัว เนื่องจากว่า อาจจะเป็นเพราะประชาชนมีความศรัทธาในตัวของพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง และประสงค์จะบริจาคให้แก่พระภิกษุเป็นการเฉพาะตัวนั่นเอง ซึ่งตามหลักพระธรรมวินัยสงฆ์แล้ว พระภิกษุไม่สามรถรับเงินทองได้ สะสมทรัพย์สินเงินทองไม่ได้ เป็นอาบัติ แต่ด้วยสภาพแวดล้อมในปัจจุบันนี้พระภิกษุจำเป็นต้องใช้จ่ายเงินเพื่อการดำรงสมณเพศตามความเหมาะสม รายได้ของพระภิกษุที่ได้รับมานั้น เกิดจากเงินบริจาคจากญาติโยมด้วยความศรัทธา เงินค่าสอนหนังสือ เงินพิธีกรรมทางศาสนา กิจนิมนต์ต่างๆ

3.3 ผู้มีอำนาจในการจัดการทรัพย์สินของวัดในปัจจุบัน

การจัดการทรัพย์สินของวัด อันเป็นศาสนสมบัติของวัดเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เนื่องจากว่าวัดเป็นนิติบุคคลมีสิทธิหน้าที่ในทางกฎหมาย ดำเนินภารกิจเพื่อประโยชน์สาธารณะอันเป็นกฎหมายมหาชน เป็นองค์กรทางศาสนาที่มีความพิเศษแตกต่างจากองค์กรอื่น ๆ ทั่วไป การจัดการศาสนสมบัติจึงเป็นเรื่องที่สำคัญ

ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ตามมาตรา 37 เจ้าอาวาสมีหน้าที่ (1) บำรุงรักษาวัด จัดกิจการและศาสนสมบัติของวัดให้เป็นไปด้วยดี ทั้งนี้ กล่าวคือ อำนาจในการจัดการศาสนสมบัติของวัด ลำดับแรกต้องมาจากเจ้าอาวาสวัด เนื่องจากเจ้าอาวาสวัดเป็นตัวแทนของวัด ในการปกครองวัด ในการอำนวยความสะดวกแก่ชุมชน เจ้าอาวาสเรียกว่าเป็นผู้นำวัดที่มีอำนาจเหนือพระภิกษุรูปใด ด้วยทั้งนี้ อำนาจในการจัดการศาสนสมบัติของวัด ต้องเป็นเจ้าอาวาสในลำดับแรก

ไวยวัจกร ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 มาตรา 23 ได้กำหนดในเรื่องของการแต่งตั้งไวยวัจกรเพื่อให้เป็นไปตามหลักเกณฑ์วิธีการในกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ซึ่งกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่กล่าวมานี้ คือ กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (ฉบับที่ 18) พ.ศ. 2536 ว่าด้วยการแต่งตั้งและถอดถอนไวยวัจกร ได้มีการกำหนดให้มีการแต่งตั้งไวยวัจกร ขึ้นเพื่อทำหน้าที่แทนเจ้าอาวาส พระภิกษุในกรณีที่เจ้าอาวาส พระภิกษุนั้นไม่สามารถที่จะปฏิบัติงานนั้นได้ ไวยวัจกรจึงมีอำนาจที่สำคัญรองลงมาจากเจ้าอาวาสวัด ที่จะทำการดูแลจัดการทรัพย์สินของวัดให้เป็นไปด้วยดี ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับเจ้าอาวาสมอบหมายงาน และรวมถึงการปฏิบัติหน้าที่ของไวยวัจกรเองในเรื่องของทรัพย์สินของวัด

4. บทวิเคราะห์

4.1 วิเคราะห์ปัญหาการมีอำนาจของเจ้าอาวาสเพียงเด็ดขาด

เนื่องจากปัจจุบัน เจ้าอาวาสมีอำนาจในการแต่งตั้งไวยวัจกรเพียงผู้เดียว หรือการแต่งตั้งไวยวัจกรโดยการปรึกษาสงฆ์ ตามกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (ฉบับที่ 18) พ.ศ. 2536 ตามกฎข้อ 7 กำหนดให้

เจ้าอาวาสมีอำนาจแต่งตั้งไวยาวัจกรเพียงผู้เดียว ย่อมเป็นความไม่ยุติธรรม กล่าวคือวัดกับ ชุมชนมีความสัมพันธ์ ชุมชนควรเข้ามามีส่วนร่วมในการแต่งตั้งไวยาวัจกร หรือเป็นกรรมการวัดเพื่อเข้ามามีส่วนร่วมในการคัดเลือกไวยาวัจกร เพื่อจะนำมาซึ่งความยุติธรรมทั้งสองฝ่าย โดยการปรึกษาหารือกันทั้งวัดและชุมชน นั้นเอง เนื่องจากภารกิจของไวยาวัจกรมีความสำคัญต่อวัด เช่น ในการการเบิกจ่ายนิตยภัต เรื่องทรัพย์สินเงินทอง การแต่งตั้งไวยาวัจกรจึงต้องมีความละเอียดเพื่อคัดสรร ไวยาวัจกรที่ดีมีความโปร่งใสด้วย

4.2 วิเคราะห์ปัญหาการจัดการศาสนสมบัติของวัด

การจัดการศาสนสมบัติของวัด ได้มีการกำหนดไว้ในกฎกระทรวง (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2511 ออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ตามกฎกระทรวงฉบับที่กล่าวถึงได้มีการกำหนดเรื่องของการจัดการศาสนสมบัติของวัด โดยกำหนดให้มีไวยาวัจกรเข้ามาจัดการศาสนสมบัติของวัดนั่นเอง ซึ่งเมื่อพิจารณาแล้ว การมีเพียงไวยาวัจกรเข้ามาจัดการทรัพย์สิน อันเป็นศาสนสมบัติของวัดนั้น ย่อมไม่มีความเหมาะสมเนื่องจากว่า ไวยาวัจกรนั้น ได้รับการแต่งตั้งจากเจ้าอาวาสเพียงผู้เดียว และการจัดการศาสนสมบัติของวัดนั้น ก็ควรจะต้องได้รับการช่วยเหลือจากชุมชน ทั้งนี้ กฎหมายควรมีการกำหนดให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพย์สินของวัด ทั้งนี้เพื่อเป็นการแบ่งเบาภาระของเจ้าอาวาส

การจัดการศาสนสมบัติของวัด อันเป็นเงินบริจาคนั้น ที่ได้จากการกุศลจิตศรัทธาของประชาชน สังคมชุมชน ตามกฎกระทรวง (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2511 ตามกฎข้อ 5 วรรคสองนั้น การจัดการดูแลรักษาเงินการกุศลที่มีผู้บริจาคนั้นให้เป็นไปตามความประสงค์ของผู้บริจาคนั้น กล่าวคือ การที่ผู้บริจาคนั้น บริจาคเงินให้แก่วัด ทั้งนี้ ก็เพื่อสนับสนุน เกื้อกูลวัด เพื่อนำเงินไปใช้ประโยชน์แก่ศาสนาต่อไป ด้วยผู้บริจาคนั้นการกุศลไม่ได้คำนึงถึงว่าจะมีวิธีการจัดการอย่างไร แต่มีจิตใจที่ระลึกเสมอว่า เงินการกุศลที่ได้บริจาคนั้นถูกนำไปใช้เพื่อประโยชน์ของวัดโดยแท้จริง การจัดการศาสนสมบัติของวัด นั้นเป็นเงินการกุศลเงินบริจาคนั้น เมื่อการบริจาคนั้นการกุศล การจัดการดูแลก็สมควรเป็นหน้าที่ของไวยาวัจกรและชุมชนเพื่อดูแลร่วมกันอีกด้วย ทั้งนี้เงินการกุศลที่ได้รับมาก็คือ เงินบริจาคนั้นการกุศลจากชุมชน และให้ชุมชนเป็นผู้จัดการดูแล

ศาสนสมบัติของวัด ก็คือ ทรัพย์สินของวัด ในส่วนนี้จะพิจารณาถึง พระภิกษุสามารถจับเงินถือทรัพย์สินได้หรือไม่ ตามวินัยสงฆ์ พระภิกษุอุปสมบทก็เพื่อบำเพ็ญเพียร ละเว้นจากทางโลกเพื่อการปฏิบัติธรรมนั่นเอง แต่ด้วยสภาพแวดล้อมในปัจจุบันนี้ พระภิกษุจำเป็นต้องใช้เงิน เพื่อติดตัวในการใช้จ่ายในยามที่จำเป็น เนื่องจากเงินส่วนนี้ได้รับมาจากการบริจาคนั้นจากประชาชน ผู้ศรัทธาในตัวพระภิกษุเป็นการส่วนตัว มอบให้เป็นการส่วนตัว และรายรับอื่นๆ นอกจากนี้ คือ ค่าสอนหนังสือ กิจนิมนต์ พิธีกรรมทางศาสนา เป็นต้น ซึ่งตามพระวินัยสงฆ์แล้วพระภิกษุดำรงสมณเพศด้วยการไม่มีทรัพย์สินเงินทอง นั้นเอง เนื่องจากปัจจุบันไม่มีการบัญญัติถึงการจัดการทรัพย์สินของพระภิกษุเป็นการส่วนตัว ดังนั้น ทรัพย์สินที่พระภิกษุได้รับมาจากการดำรงสมณเพศ ทรัพย์สินนั้นก็เป็ทรัพย์สินของวัด ดังนั้น ควรให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพย์สินในส่วนเงินบริจาคนั้นเป็นการส่วนตัวของพระภิกษุด้วย

ไวยาวัจกรและผู้จัดการประโยชน์ของวัด มีการบัญญัติกำหนดไว้ในกฎกระทรวง (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2511 ออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ซึ่งกำหนดให้มีการจัดการศาสนสมบัติของวัดนั่นเอง ทั้งนี้กฎหมายควรจะแยกให้มีความชัดเจนว่า ผู้จัดผลประโยชน์ของวัดนั้น ได้มาโดยวิธีการ

แต่งตั้งอย่างไร คุณสมบัติอย่างไร เหมือนอย่างเช่น ไวยาวัจกรที่มีการกำหนดให้มีการแต่งตั้งเพื่อให้มีความชัดเจน ในการจัดการศาสนสมบัติของวัด ทั้งนี้เพื่อความสะดวก เพื่อความเป็นธรรม และได้เรียกชื่อได้อย่างถูกต้อง และเป็นกำหนดคุณสมบัติการได้มาด้วย

4.3 วิเคราะห์ปัญหาของชุมชนในการมีส่วนร่วมกับวัดในพระพุทธศาสนา

การมีส่วนร่วมของชุมชนที่มีต่อวัดนั้น อาจจะมีมายาวนานแล้ว แต่กฎหมายไม่ได้กำหนดไว้ว่าให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพย์สินของวัด ทั้งนี้ กฎหมายอาจจะยังไม่ได้มองถึงความสำคัญเท่าไรนัก เพราะเนื่องจากว่า การจัดการศาสนสมบัติของวัด ก็เป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาส และเป็นหน้าที่ของไวยาวัจกรที่ถูกกำหนดไว้ให้มีการแต่งตั้ง ในกฎหมายตราสามัคคี (ฉบับที่ 18) พ.ศ. 2536 นั้นเอง ทั้งนี้ในการจัดการทรัพย์สินของวัดนั้น ในปัจจุบันกฎหมายไม่ได้มีการกำหนดให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการร่วมจัดการทรัพย์สินของวัด เช่น การแต่งตั้งไวยาวัจกรที่เกิดจากอำนาจเจ้าอาวาสเพียงผู้เดียว การเข้ามามีส่วนร่วมในการออกความคิดเห็นร่วมกับเจ้าอาวาส พระภิกษุ ทั้งนี้กฎหมายไม่ได้มองถึงความสำคัญในเรื่องของชุมชน กล่าวได้ว่า ชุมชนมีส่วนสำคัญ ในกิจการงานของวัด ดังนั้น หากวัดดี ชุมชนก็ติดตามไปด้วย เป็นการพึ่งพาอาศัยกันและกัน เกื้อกูลกัน ในบทบาทหน้าที่ของตนเอง ทั้งนี้กฎหมายควรมีการกำหนดให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพย์สินของวัดในพระพุทธศาสนา และออกความคิดเห็นในการกิจการวัด

5. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

จากที่ผู้เขียนได้ทำการศึกษา จึงสรุปได้ว่า ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ตามมาตรา 23 ได้มีการกำหนดให้แต่งตั้งไวยาวัจกรให้เป็นไปตามกฎหมายตราสามัคคี ซึ่งกฎหมายตราสามัคคีที่กล่าวถึงนี้ คือ กฎหมายตราสามัคคี (ฉบับที่ 18) พ.ศ. 2536 ว่าด้วยเรื่องการแต่งตั้งถอดถอนไวยาวัจกร ทั้งนี้ กฎหมายตราสามัคคีที่กล่าวถึงนี้ ยังมีข้อบกพร่องเกี่ยวกับการแต่งตั้งไวยาวัจกร โดยชุมชนไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการแต่งตั้งไวยาวัจกรร่วมกับเจ้าอาวาส และรวมถึงการจัดการศาสนสมบัติของวัดอันเป็นทรัพย์สินของวัด ตามกฎกระทรวง (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2511 ออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 อีกด้วย ยังมีข้อบกพร่องในเรื่องของการจัดการศาสนสมบัติของวัด โดยชุมชนไม่มีส่วนร่วมในการเข้ามาร่วมจัดการทรัพย์สินของวัดในพระพุทธศาสนา ดังนั้น ผู้เขียนขอเสนอแนะแนวทางแก้ไขปัญหาดังต่อไปนี้

5.1 แก้ไขกฎหมายตราสามัคคี (ฉบับที่ 18) พ.ศ. 2536 กฎข้อที่ 7 โดยเพิ่มเติมข้อความว่า “ในการแต่งตั้งไวยาวัจกรของวัดใด ให้เป็นอำนาจหน้าที่ของเจ้าอาวาสวัดนั้น ปรีกษาสงฆ์ และรวมทั้งฆราวาส คนในชุมชน พิจารณาคัดเลือกคฤหัสถ์ผู้มีคุณสมบัติ”

5.2 แก้ไขกฎกระทรวง (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2511 ออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ทั้งหมด โดยการกำหนดให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศาสนสมบัติของวัดด้วย ทั้งนี้ปัจจุบันนั้นได้มีการกำหนด คำว่า ไวยาวัจกร และผู้จัดประโยชน์ของวัด ไว้ ซึ่งควรมีการกำหนดให้มีความชัดเจนแน่นอนว่า คุณสมบัติการได้มา การปฏิบัติงานของผู้จัดผลประโยชน์ของวัดนั้นควรมีอย่างไร เหมือน

ดังเช่น ไวยาวัจกร ที่มีการกำหนดไว้ในกฎหมายเถรสมาคม (ฉบับที่ 18) พ.ศ. 2536 ด้วย การจัดการศาสนสมบัติของวัด ควรเป็นไปในชุมชนเพื่อเข้ามามีส่วนร่วมจัดการทรัพย์สินของวัด

ทั้งนี้ กฎหมายควรมองถึงความสำคัญของวัดกับชุมชน เนื่องจากว่าวัดและชุมชนนั้น มีความผูกพันกันในทางบทบาทเชิงสังคม เพราะฉะนั้น วัดจะได้ดีต้องอาศัยชุมชนในการเข้าช่วยเหลือจัดการ และชุมชนจะอยู่รอดคุณภาพชีวิตดีได้ เกิดจากวัดที่ค่อยอบรมจิตใจในทางศีลธรรมอันดี ทั้งนี้ บ้านและวัด ชุมชนกับวัดย่อมมีความผูกพันกัน หากให้ชุมชนเข้ามาร่วมจัดการทรัพย์สินของวัดก็จะเป็นแนวทางที่ดีในอนาคต จะขอยกคำกลอนขึ้นกล่าว “วัดจะดีมีหลักเพราะบ้านช่วย บ้านจะสวยเพราะมีวัดดัดนิสัย บ้านกับวัดผลัดกันช่วยอำนวยความสะดวก ถ้าขัดกันก็บรลัยทั้งสองทาง”

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กฤติน จันทรสนธิมา. “การบริหารจัดการศาสนสมบัติของวัดในพระพุทธศาสนา ศึกษาเฉพาะกรณีเงินบริจาค.” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557).

กัลยลักษณ์ อยู่เย็น จันทรชลี มาพุทธ และสุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. “บทบาทของวัดป่ากับกระบวนการพัฒนาคนและสังคม.” วารสารการศึกษาและการพัฒนาสังคม. ปีที่ 11. ฉบับที่ 2. (2558).

กীরติ ศรีวิเชียร. อดีต ปัจจุบัน และอนาคต แห่งบทบาททางสังคมของวัด: การแสวงหาเส้นทางการพัฒนาชนบทของพระสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ปีอะไร.

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กฎหมายทั่วไป (พิมพ์ครั้งที่ 1).พระนครศรีอยุธยา: จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553.

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ศาสนาทั่วไป Religions (พิมพ์ครั้งที่ 5). พระนครศรีอยุธยา: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

จตุรนต์ ชุ่มชุมภู. “ความสัมพันธ์ทางทรัพย์สินระหว่างสามิภรรยาและการทอดทรัพย์สินของพระภิกษุ.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2557).

จักรพัฒน์ โรจน์อารยานนท์. “การทำนิติกรรมและมรดกของพระภิกษุที่เกี่ยวข้องกับสินสมรส.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553).

ใจทิพย์ ภักทวิเชียร. “การศึกษากฎหมายที่มีผลกระทบต่อพระสงฆ์ไทย.” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2551).

จงจิต เสน่หา. “พระธรรมวินัยของพระพุทธศาสนากับพฤติกรรมสุขภาพ.” วารสารพยาบาลศาสตร์.ปีที่ 26. ฉบับที่ 1. (2551, มกราคม-เมษายน).

ชำเลื่อง วุฒิจันทร์. การพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางชุมชน: การแสวงหาเส้นทางการพัฒนาชนบทของพระสงฆ์ไทย. กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2526.

ณดา จันทร์สม. รายงานฉบับสมบูรณ์การบริหารการเงินวัดในประเทศไทย. สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ โครงการศึกษาการบริหารการเงินของวัดในประเทศไทย ระยะที่สอง คณะพัฒนาการเศรษฐกิจ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2555.

दनัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์. พระสงฆ์กับทรัพย์สินส่วนตัว (รายงานวิจัย). กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552.

เทวี รัชตานนท์. การจัดระเบียบชุมชน. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2505.

ธัญธัช วิภัติภูมิประเทศ. “ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการบริจาคเงินของพระพุทธรูปศาสนิกชนวัดปากน้ำในกรุงเทพมหานคร.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545).

นพรัตน์ ไชยชนะและศรีสุพร ปิยรัตน์วงศ์. “บทบาทและความสำคัญของวัดราชประดิษฐฐาน (วัดพระโคะ) ต่อชุมชนโดยรอบ.” วารสารเทคโนโลยีภาคใต้. ปีที่ 6. ฉบับที่ 1. (2556, มกราคม-มิถุนายน).

นำทรัพย์ จันทน์หอม. การทำวัดให้เป็นศูนย์กลางของชุมชน: การแสวงหาเส้นทางพัฒนาชนบทของพระสงฆ์ไทย. กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2527.

ปลื้ม โชติชอุษาคุณ. คำบรรยายกฎหมายคณะสงฆ์ (พิมพ์ครั้งที่ 3). พระนครศรีอยุธยา: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

พรชัย พันธุ์ธาดาพร. “บทบาทพระสงฆ์ต่อการพัฒนาชุมชนในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา.” บทความ (การประชุมวิชาการและเสนอผลงานวิจัยระดับชาติ ครั้งที่ 3 ก้าวสู่ทศวรรษที่ 2 บูรณาการงานวิจัยใช้องค์ความรู้ สู่วิชาชีพยั่งยืน: นครราชสีมา). (2559).

พระเกียรติพงษ์ มณีวรรณ. “ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการบริจาคเงินทำบุญ ในวัดบ้านมอญ (ตันโพธิ์แฝด) ตำบลสันกลาง อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่.” สารนิพนธ์มหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2554).

พระครูธรรมธรรณิเทศ อภิญาโน และ พระครูสุนทรเจติยาภิวัฒน์. “บทบาทของวัดในการเสริมสร้างให้เกิดสันติสุขในชุมชน.” วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ปีที่ 4. ฉบับพิเศษ.

พระครูมงคลประสิทธิ์ (ประสิทธิ์ อริยวิโส). “ศึกษาการบริหารทรัพย์สินของสงฆ์ในคัมภีร์ พระพุทธศาสนาเถรวาท.” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552).

พระครูสังฆรักษ์จักรกฤษณ์. “การพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งการเรียนรู้ของชุมชน.” วารสารมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย การพัฒนาสังคม. ปีที่ 1. ฉบับที่ 1. (2559, มกราคม-เมษายน).

พระเริ่ม ไชยตะขบ นลินทิพย์ พิมพ์กัลดี และกิ่งแก้ว ปะติขังไซ. “แนวทางการมีส่วนร่วมระหว่างวัดและชุมชนในการจัดกิจกรรมวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา.” บทความฉบับภาษาไทย สาขาคณะมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และศิลปะ. ปีที่ 10. ฉบับที่ 1. (2560, มกราคม-เมษายน).

เพ็ญ หุตางกูร. คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยมรดก (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2552.

- วไลวัลย์ เวชุนเคราะห. “ระบบการเงินสงฆ์.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534).
- วิรัช เตียงหงษากุล. เอกสารทางวิชาการประกอบการสอนวิชาศาสนากับการพัฒนาชุมชน. ขอนแก่น: คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2528.
- ส.ศิริรักษ์. จริยธรรมในสังคมไทยในทัศนะฝ่ายศาสนา: ศาสนากับสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พาลีโก, 2505.
- สมบูรณ์ สุขสำราญ. การพัฒนาตามแนวพุทธศาสนา กรณีศึกษาพระสงฆ์นักพัฒนา (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บริษัทพิมพ์สวดยจำกัด, 2530.
- สมบูรณ์ สุขสำราญ. พุทธศาสนากับความชอบธรรมทางการเมืองกรณีเปรียบเทียบประเทศไทย ลาว และกัมพูชา. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายงานวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2534.
- สมพร พรหมพิตร. อาณัติ อาณัติบ้าน (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: นิตยธรรม, 2539.
- สุนทร มณีสวัสดิ์. “สถานะทางกฎหมายของวัดไทย.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531).
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. เอกสารประกอบการอภิปราย: พระสงฆ์กับการพัฒนาชนบท. กรุงเทพมหานคร: ทำเนียบรัฐบาล, 2526.
- อนันต์ วิริยะพินิจ. บทบาทของพระสงฆ์กับการพัฒนาชุมชน. กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.